

---

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՑԹ**

---

**ՏԻՓՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՑ**

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական  
մանկավարժական համալսարանի գիտական գրադարանի տնօրեն  
**ՀՏԴ 94 (479.25)**

**ՓՈԽԱՐՔԱ ՎԱՉԵ Ա ՎԱՀՈՒՅՑԱՆ՝ 13-ՐԴ ԴԱՐԻ  
ԵԿԵՂԵՑԱՇԻՆԱՐԱՐ**

1187-1236 թվականներին, Ջաքարյանների կերտած կեսդարյա անկախության ժամանակահատվածում, Արևելյան Հայաստանում բուռն ծաղկում ապրեց մշակութային կյանքը: Կառուցվեցին հիասքանչ վանական համալիրներ, գրվեցին բազում ձեռագիր գրքեր, բացվեցին դպրոցներ ու համալսարաններ: Դարաշրջանի աչքի ընկած գործիչներից էր Այրարատի կողմնակալության-փոխարքայության հիմնադիր, փոխարքա, իշխանաց իշխան Վաչե Ա Վաչուտյանը<sup>1</sup>: Նա ժամանակի ամենաարգասաբեր գործիչն է: 1206-1229 թվականներին նրա հովանավորությամբ և միջոցներով Այրարատ նահանգի մաս կազմող իր հայրենի Նիգ-Արագածոտնում կառուցվել են Թեղենյաց վանքի գավթը, Սաղմոսավանքի կաթողիկե եկեղեցին ու գավիթը, Հովհաննավանքի կաթողիկե եկեղեցին, Տեղերի Կաթողիկե եկեղեցին ու գավիթը, Ուշիի Կաթողիկե եկեղեցին, ինչպես նաև իր տիրույթից՝ Այրարատի նահանգի տարածքից դուրս՝ Սանահինի մեծ գավիթը, Մակարավանքի գավիթը, Կեչառիսի Սուրբ Նշան եկեղեցին, Հոռոմոսի գրատունը: Ջաքարյան Հայաստանի անկախության կեսդարյա շրջանի ոչ մի ուրիշ գործիչ, ոչ իրենք Ջաքարյան երկու եղբայրները՝ Ջաքարե Բ-ն և Իվանե Ա-ն, ոչ ուրիշները՝ այդ շրջանում գործած Խաչենի տերերը, Դոփյանները, Օրբելյանները, Պռոշյանները, Համազասպյան-Մամիկոնյանները, Տիգրան Հոնենցը, մյուսները նման արգասաբերություն չեն ցուցաբերել: **Իր այս գործունեությամբ փոխարքա Վաչե Ա Վաչուտյանը կարող է անվանվել 13-րդ դարի եկեղեցաշինարար:** Նա բացի հոգևոր համալիրներից կառուցել է նաև Արայիի իջևանատունը, վերակառուցել-ամրացրել է Անբերդի, Կարբիի և այլ բերդերը: Այս կառույցները ժամանակի ամենանշանավոր ու թանկարժեք շինություններից էին:

*Հայրենի տարածքներում կառուցված համալիրներ:*

---

<sup>1</sup> **Տ.Պետրոսյանց**, Վաչուտյաններ, Ե., 2001, 363 էջ:

**Թեղենյաց վանքի հիմնական գավիթ:** Վաչուտյանների գործունեությունը դարձել է այս մշակութային կենտրոնի նոր վերելքի ժամանակաշրջան: Այստեղ է 1211 թ-ին առաջին անգամ վավերագրվել երկրամասի նոր տերերի՝ Վաչուտյանների անունը, Վաչե Ա-ի կնոջ՝ Մամախաթունի արձանագրությամբ:

Հուշարձանախմբի կենտրոնում, Կաթողիկե եկեղեցու և գրատան արևմտյան կողմում, 13-րդ դարի սկզբներին, կցակառուցվել է դարաշրջանի ոճին համապատասխան քառասյուն գավիթ, որը, ցավոք, մեզ է հասել կիսավեր վիճակում: Այստեղ կամարաթռիչքները, հենվելով որմնասյուների և կենտրոնական չորս հզոր սյուների վրա, կազմել են կտուրը, իսկ վերջիններս իրար կապող կամարներն առաջացրել են ութանիստ գմբեթահիմքը, որը սև և կարմիր տուֆի շախմատաձև տեղադրությամբ մեծ հնչեղություն է տվել կառույցին:

Շինության պատերին պահպանված ամենավաղ թվակիր արձանագրությունը 1207 թ-ից է: Արձանագրության համաձայն՝ «Ի թուականութե/ան/ս Հայոց ՈՏԶ /1207/: Ես՝ Վահրամ Չաուշ, որդի Պատրոնկան էտու յարդեանց իմոց աւգնութ/իւ/ն ի շինութ/իւ/ն գաւթին»<sup>2</sup>: Եթե նկատի ունենանք, որ կառուցման մասին սովորաբար արձանագրություն փորագրել են շինությունն ավարտելուց հետո, ապա այս նվիրագիրը ամենայն հավանականությամբ գավթի կառուցումը սկսելու փաստն է ներկայացրել:

Գավթի արևելյան պատի արևմտյան մասում, բարձրուստ, 1211 թ-ին փոխարքա Վաչե Ա Վաչուտյանի կնոջ՝ իշխանուհի Մամախաթուն Վաչուտյանի անունից փորագրվել է. «Թվ/ին/ ՈԿ /1211/: Ես՝ Մամախաթունս, ամուսին Վաչեի, դուստր ... արարի քջոցանի արծաթի եւ այլ արդիւնս եւ ետու Ս/ուր/բ ուխտս Թեղենեաց»<sup>3</sup>: Այս արձանագրությամբ փաստվել է գավթի շինարարության ավարտը և Մամախաթուն իշխանուհու նվիրատվությունը հաստատել է, որ գավթի կառուցումը Վաչուտյանների հովանավորությամբ է իրականացվել:

**Տեղերի Կաթողիկե եկեղեցի և գավիթ:** Արագած լեռան Արարատահայաց լանջին, Անբերդի ձորի աջակողմյան ելուստներից մեկի վրա, բնության հետ ներդաշնակ միասնությամբ, ծավալատարածական հորինվածքի վերասլաց, գեղապատկեր ուրվագծով կանգնած է Տեղերի եկեղեցական համալիրը, որ նախաձեռնել ու կառուցել են Վաչե Ա Վաչուտյանն ու կինը՝ Մամախաթուն իշխանուհին:

<sup>2</sup> Գ.Սարգսյան, Արձանագրություն Թեղենյաց վանքից, Լրաբեր, 1977, թիվ 8, էջ 102:

<sup>3</sup> Մեր հավաքածոյից:

Մատենագրության մեջ ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել Տեղերի եկեղեցական համալիրի կառուցման հանգամանքների, տեղի ընտրության մասին: Ավելի, Անբերդը նոր-նոր մայրաքաղաք դարձրած կողմնակալության-փոխարքայության հզոր տիրուհին, մայրաքաղաքին մոտ այդ ձորաբերանի դիրքից կաշառված, անմիջապես որսացել է բնության այդ հրաշք հատվածը շինությամբ զարդարելու անհրաժեշտությունը: Հիշենք, թե ինչպես է իր կառուցած Գնդեվանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին գնահատել Սյունյաց տիրուհի Ասիփան՝ «...մատանի էր անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա և եղի ակն ի վերայ»<sup>4</sup>: Պետք է նույն կերպ դիտել, որ Անբերդի ձորաբերանն անակ մատանի էր և Տեղերի կառուցմամբ՝ Վաչուտյանները ակ են դրել ձորաբերանին:

Վանական համալիրի առաջին կառույցն Աստվածածին Կաթողիկե եկեղեցին է: Այն դրսից ուղղանկյուն ներքուստ խաչաձև կենտրոնագմբեթ դափլիճ է: Խաչաձևությունն ապահովվել է շինության արևելյան և արևմտյան անկյուններում տեղադրված կրկնահարկ ավանդատների շնորհիվ: Խորանի կողմից երկրորդ հարկի ավանդատների մուտքը բեմի վրա է: Չորս հզոր որմնամույթեր իրենց վրա են կրում գլանաձև թմբուկն ու սուր վեղարը: Եկեղեցին ներսից անպաճույճ է: Արտաքինից աչքի են ընկնում խաչաթևերի ընդգծված ճակտոնները: Արտաքին գորշ միապաղաղությունը դիտելի դարձնելու նպատակով ճարտարապետը հյուսիսային, արևելյան և արևմտյան պատերը ձևավորել է եռանկյունաձև խոր խորշերով: Եվ եկեղեցուն և գավթին առանձնահատուկ են նեղ, երկար պատուհանները, որոնք վերնամասում ավարտվում են պսակով: Բեմառաջը զարդարված է բարակ որմնասյուներով, որոնք վերնամասում իրար են միացած կիսաշրջան կամարներով: Եկեղեցու միակ մուտքը՝ շքամուտքը, արևմտյան կողմից է: Ձևավորումն իրականացվել է դեկորատիվ պարզ հարդարանքով:

Գմբեթի թմբուկի հարավային կողի վրա պահպանվել է թվակիր արձանագրություն. «Ի թվ/ին ՌԿԲ /1213»<sup>5</sup>, որը համարվել է Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման ավարտի թվականը: Այս արձանագրությունը 19-րդ դարավերջին արտագրել է Գարեգին Հովսեփյանցը:

Վաչուտյանները Այրարատյան կողմնակալություն-փոխարքայությունը, այդ թվում սեփականության իրավունքով Նիգ-Արագածոտնը ստացել են 1206/7 թվականին, հենց այդ տարիներին էլ սկսել

<sup>4</sup> Ստեփանոս Մինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Միաական, Մոսկվա, 1861, էջ 191:

<sup>5</sup> Գ.Յովսեփեանց, Խաղբակեանք, Անթիլիաս, Լիբանան, 1969, էջ 76-77:

Է Տեղերի եկեղեցու շինարարությունը: Սուրբ Աստվածածին Կաթողիկե եկեղեցին կառուցվել է ամենաուշը 1213 թ-ին: Այդ թվականին եկեղեցու բարավորին Վաչե Ա Վաչուտյանի կողմից արձանագրվել է «Ի ՈԿԲ /1213/ թվին ... իւրում Վաչէի, բարեպաշտ իշխանի, որ էր կարգել հրամանաւ Ջաքարէի վերակացու գաւառի, ... յիշատակ նոցա մատուցանե պատարագ»<sup>6</sup>:

Կաթողիկե եկեղեցու կառուցումն ավարտելուց հետո, համալիրն ամբողջացնելու նպատակով, եկեղեցու արևմտյան կողմում կառուցվել է գավիթը: Այն պատկանում է քառասյուն գավիթների տիպին և բավականին ընդարձակ է: Չորս հզոր, կլոր սյուները, թաղերի օգնությամբ ջլատելով գավթի կտուրը, այն բաժանել են տարբեր լուծում ունեցող ինը հատվածների: Սյուների ներսում մնացած հատվածը, դեպի երդիկ բարձրանալով, կտրված կոնի տեսքով կազմել է գավթի գմբեթը, որի երդիկի վրա նստած է չորս սյուների վրա հենված փոքրիկ, թեթև բուխ վեղարը: Արտաքինից կտուրը յուրօրինակ լուծում ունի: Ինչպես և եկեղեցին, այստեղ կտուրի կենտրոնական հատվածները բարձրացվել են ընդհանուր մակարդակից և հյուսիսային, արևմտյան ու հարավային կողմերից սեփական ճակտոնից ձգվել են դեպի կոնաձև գմբեթը, որը այդ կրկնակի կտուրների նկատմամբ ձեռք է բերել ընդգծված դիրք: Բավականին յուրօրինակ լուծում է ստացել արևմտյան ճակատը: Այստեղ, երկու անկյունների քիվերից սկսած, բարձրանում են քառակուսի հիմքով երկու եկեղեցի-գանգակատուն-աշտարակներ: Ինչպես և եկեղեցու կտուրը, սրանք ևս մշակված են չորս ընդգծվող ճակտոններով, որոնց կենտրոնում գլանաձև թմբուկն է՝ համամաս, սուր վեղարով: Երկու եկեղեցի-գանգակատների միջնամասում մնացած ճակտոնը, անկյունային ճակտոնների համեմատությամբ սկսելով ավելի ցածր նիշից, եկեղեցի-գանգակատների պատերից բաժանված բարձրանում է և մտնում երկթեք ծածկի տակ՝ ստեղծելով և միասնական, և իրարից անկախ դիտվող ամբողջություն: Կտուրի այսօրինակ ջլատումը տարբեր բարձրությունների, ճարտարապետին հնարավորություն է տվել հասնելու առավել դիտելիության: Գավթի կտուրի արևմտյան կողմի անկյուններում տեղադրված գմբեթավոր ծավալներն ապշեցուցիչ լուծում են ստացել և մեծ գմբեթի հետ դիտողի ուշադրությունը կենտրոնացնում են երկինք մխրճված խաչերին:

Ինչպես և եկեղեցին, գավիթը նույնպես դեկորատիվ հարդարանքներից հիմնականում զուրկ է: Պարզ, անպաճույճ շքամուտքն

<sup>6</sup> Ս. Կարապետյան, Տեղերի վանքը, Վարձք, 2013, թիվ 10, էջ 18-19:

ընկել է երկաստիճան խորշի ներսում: Եզրերից բարձրացող սյուների վրա նստած են սլաքաձև բարավորները: Ամբողջ շքամուտքը շրջափակված է երկտակ պարանաձև զարդանախշով:

Գավիթը ծառայել է որպես տապանատուն: Այստեղ հաշվվում են երկու տասնյակից ավելի տապանաքարեր, որոնց մի մասը կրում են արձանագրություններ:

Գավթի շինարարական աշխատանքներն ավարտվել են 1221 թ-ին: Գավթի հարավային կողմի արևելյան սյան խոյակի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը. «Ի թիւ ՈՀ /1221/: Ես՝ Աղբայրիկ վարդպետ շինեցի գեկեղ/ե/ցիս եւ զգաւիթս եւ միաբանեցա արդեամ/բ/ք եւ սպասաւորքս հաստատեցին :Բ: աւր ժամ ինձ Ս/ուր/բ Խաչին: Որ խափա/նե/ դատ/ի/ յԱ/ստուծո/յ»<sup>7</sup>: Այս արձանագրությունն անվերապահորեն ճարտարապետ-կառուցողին է, որով վերջինս հայտնում է, որ երկու շենքերն էլ և Կաթողիկե եկեղեցին, և գավիթը ինքն է կառուցել: Համալիրը կառուցել է Աղբայրիկ վարդպետ-ճարտարապետը:

Եկեղեցու շինարարությունն ավարտվել է ամենաուշը 1213 թ-ին իսկ գավթինը՝ 1221 թ-ին, 8 տարի անց: Այդ այն դեպքում, եթե գավթի շինարարությունն սկսված լինի անմիջապես եկեղեցու կառուցման ավարտից հետո, իսկ եթե գավթի կառուցումն սկսված լինի եկեղեցու կառուցման ավարտվելուց մեկ-երկու տարի անց /ինչը նույնպես լրիվ հավանական է/, ապա կստանանք գավթի կառուցման ավելի կարճ ժամանակահատվածը՝ շուրջ 5-6 տարի: Այս դեպքում պետք է հաշվի առնել և այն, որ այստեղ շինարարները գործ են ունեցել կարծր բազալտի հետ և մեկ-երկու տարով ընդհանրապես երկարաձգվել է թե եկեղեցու, թե գավթի կառուցման ժամանակը<sup>8</sup>:

Գավթի շքամուտքի բարավորին փորագրվել է Մամախաթուն Վաչուտյանի արձանագրությունը: Ահա այն. «ՈԶԱ /1232/: Շնորհիւ/ն/ Ա/ստուծո/յ: Ես՝ Մամախաթունս, շինեցի գեկեղեցիքս զմեծ ու զփոքր եւ զժամատունս յիշատակ ինձ եւ առն իմոյ Վաչէի, իսկ բնակիչք Ս/ուր/բ ուխտիս հաստատեցին մեզ ի տարին պատարագ ի տանի Վարագա Ս/ուր/բ Խաչին զամենայն եկեղեցիքս մատաղով եւ սիրով: Իսկ որ զգրեալս խափանէ նայ տայ պատասխան ի առաջի Յ/իսուս/ի Ք/րիստոս/ի: Մխիթար գրիչ»: Առաջին անգամ այս արձանագրությունն ընդօրինակել է

<sup>7</sup> Մեր հավաքածոյից:

<sup>8</sup> **Ս.Բարխուդարյան**, Միջնադարյան ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Ե., 1963, էջ 53:

Յով.Շահխաթունեանց<sup>9</sup>: Այս ընդօրինակությունն են օգտագործել Ղ.Ալիշանն ու Կ.Կոստանյանցը: Ավելի անսխալ է Ս.Կարապետյանի ընդօրինակությունը<sup>10</sup>:

Մենք հակված ենք քննարկելու Ս.Բարխուդարյանի այն կարծիքը, որ վերաբերում է և 1221-1232 թվականների խնդրին և *գլոքը* եկեղեցիներ արտահայտությանը: Ոչ մի կասկած չի հարուցում Մամախաթունի 1232 թ-ի արձանագրությունը: Կասկած չի հարուցում նաև Աղբայրիկի 1221 թ-ի արձանագրությունը: Այս պարագայում Ս.Բարխուդարյանը կարծել է, որ 1221-ից հետո մինչև 1232 թ-ը Աղբայրիկը կառուցել է գավթի ճակատամասի երկու քառահիմք եկեղեցի-գանգակատները:

Հավանաբար, երբ Աղբայրիկն ավարտել է գավթի շինարարական աշխատանքները, Նիզ /Ապարան/ գավառի Եղիպատրուշ գյուղում ավարտվել կամ ավարտին էր մոտենում Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու գավթի շինարարությունը, որի արևելյան անկյուններում տեղադրված էին քառահիմք եկեղեցի-գանգակատներ: Եվ հենց այդ ժամանակ էլ Աղբայրիկը ձեռնարկել է մի բավականին համարձակ ծրագիր. գավթի կտուրին, բայց ոչ թե ետնամասում, ինչպես Եղիպատրուշում, այլ ճակատային մասում կառուցել է նույնպիսի քառահիմք եկեղեցի-գանգակատներ: Հնարավոր է նաև հետևյալը.

1.Աղբայրիկը ղեկավարել է եկեղեցու շրջապարսպի կառուցումը և պարսպի հարավ-արևմտյան անկյունում կառուցել է փոքր, միանավ թաղածածկ մատուռ, որտեղ դրվել է Մամախաթունի մոր Վախախի խաչքարը: Եվ այս բոլոր աշխատանքներն ավարտվել են 1230-ական թվականների սկզբին ու 1232 թ-ին համալիրն օծվել է, ու այդ ժամանակ էլ փորագրվել է Մամախաթունի արձանագրությունը<sup>11</sup>:

2. Հիմնագուրկ չէ և այն, որ Մամախաթունը պլանավորելով՝ մահից հետո թաղվել Տեղերում, կտուրի վրա կառուցված եկեղեցի-գանգակատների գոյությամբ համալիրին վերապահել է դամբարանային իմաստ: Ավանդության համաձայն՝ Մամախաթունը թաղվել է Տեղերի եկեղեցում: Կաթողիկե եկեղեցու բեմի ձախակողմյան խորանում մի տապանաքար կա: Ավանդաբար փոխանցվում է, որ այդտեղ թաղված է Մամախաթուն

<sup>9</sup> **Յով.եպ.Շահխաթունեանց**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրությամբ Ա.Տեր-Ստեփանյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2014, էջ 251:

<sup>10</sup> **Ս.Կարապետյան**, Տեղերի վանքը, Վարձք, էջ 18-19:

<sup>11</sup> Հիշարժան է, որ հանրահռչակ Գանձասարի Կաթողիկե եկեղեցու շինարարությունն ավարտվել է 1238 թ-ին, բայց եկեղեցու օծումը տեղի է ունեցել երկու տարի անց՝ 1240 թ-ի հուլիսի 22-ին:

իշխանուհին: Ինչպես հայտնի է, հայկական եկեղեցու կանոնագրքից, եկեղեցու ներսում թաղում կատարելն արգելվում է: Մակայն այդ կարգը խախտվում է այն անձնավորությունների համար, որոնք կենդանության օրոք արժանացել էին համբավի ու հեղինակության: Իր հայրենանվեր ու ազգանպաստ գործունեությամբ Մամախաթունը, ինչ խոսք, կարող էր արժանանալ այդ պատվին և թաղվել իր կառուցած եկեղեցում: Այդպես իր կառուցած Հովհաննավանքի Սուրբ Կարապետ Կաթողիկե եկեղեցում թաղվել է Մամախաթուն իշխանուհու ամուսին Վաչե Ա Վաչուտյանը:

Բոլոր դեպքերում Մամախաթունի արձանագրության *գլխոքը* եկեղեցի կառույցը կամ կառույցները համալիրից հեռու չպետք է փնտրել, դրանք կարող են լինել նշված եկեղեցի-զանգակատները կամ պայմանականորեն Վախախի թաղակապ մատուռը:

Գավթի հատակի տապանաքարերից ելնելով կարելի է պնդել, որ այստեղ մարդաշատ միաբանություն է եղել: Բավականին շատ են պատերին փորագրված կամ ներկով գրված արձանագրությունները: Եկեղեցու անվան հիշատակությունը 16-րդ դարի սկզբներին ևս հաստատում է այն միտքը, որ այստեղ այդ ժամանակ նույնպես աշխույժ կյանքով են ապրել: Ապարանի տարածաշրջանի Արագած գյուղի բնակիչ Զավեն Դանիելյանի տանը պահվող 1486 թ-ի Խարտիշիս գյուղում ընդօրինակված Ավետարանի 244 Բ էջում գրված է. «Մի որ իշխեսցե գրաւել և տաւի անել և կամ հանել ի դրանէ Տեղերա, զի մի պատիժս կրեսցե յԱ/ստուծոյ, այլ մնա անջինջ յիշատակ Մանւել եպիսկոպոսին և ծնաւդաց ի դուռն Ս/ուր/բ Ուխտին Տեղերա և յիշէ յորժամ ընթեռնու զՍ/ուր/բ Աւետարանս... ի թվականիս հա/յոց Ռ և ԽԸ /1599/<sup>12</sup>:

**Ուշիի համալիրի Կաթողիկե եկեղեցի:** Արագածի արևելյան ստորոտի բարձրունքներից մեկի հարավահայաց լանջին, Հովհաննավանքից ու Կարբիից հյուսիս գտնվում է Հին Ուշի գյուղատեղը, բերդը: Բարձունքի միջնամասում պահպանվել են Սուրբ Սարգիս Զորավարի և Սուրբ Էջմիածնի վանական համալիրի կիսավեր ու ավերված շինությունները:

1213 թ-ին կամ դրան անմիջապես հաջորդող տարում ավարտվել է Ուշիի Կաթողիկե եկեղեցու կառուցումը: Այն կառուցող Վաչե Ա Վաչուտյանը արձանագրել է. «Ես՝ Վաչե իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի

<sup>12</sup> **Տ.Պետրոսյանց**, Ապարանի շրջանի ձեռագրերը, հնատիպ գրքերը և այլ հնագրագիտական նյութերը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 1, էջ 152:

կաղմ/ն/ակալ աշխարհիս, հրամանաւ Բանէի եւ Շահնշահի շինեցի եկեղեցիս, զարդարեցի զսուրբ նշխարքս արծաթով...»<sup>13</sup>:

1827 թ-ի երկրաշարժից համալիրն ավերվել է: Մասամբ պահպանվել էր 5-րդ դարի կառույց Ս.Սարգիս փոքր եկեղեցին, գավթի արևմտյան և հարավային պատերի մի մասը, պարիսպները, իսկ Կաթողիկե եկեղեցին հիմնովին ավերվել է:

**Սաղմոսավանքի Կաթողիկե եկեղեցի և գավիթ:** Սաղմոսավանքի եկեղեցական համալիրը վեհորեն կանգնած է Քասաղի կիրճի ելուստներից մեկի վրա, Հովհաննավանքից մոտ երեք կիլոմետր հյուսիս: Այն ամբողջովին ձուլված է տեղանքին: Ավանդության համաձայն այստեղ մատուռ է եղել, որի տեղում էլ 13-րդ դարի առաջին կեսում կառուցվել է ներկա համալիրը, որը բաղկացած է Կաթողիկե եկեղեցուց, գավթից, Ս.Աստվածածին փոքր թաղածածկ եկեղեցուց և եկեղեցի-գրատնից, որոնք մի ամբողջություն են կազմում:

Շուրջ երեսուն տարի առաջ ուսումնասիրելով Վաչուտյան տան պատմությունը, Ս.Սիոն Կաթողիկե եկեղեցու մեծ խորանի աջակողմյան 2-րդ հարկի փոքր խորանի բարավորին կարդալով հետևյալ արձանագրությունը «Ես Վաչե, շինեցի եկեղեցիս եւ արարի արդիւնս յոլվս, եւ ետու զիմ դրամ/ագ/ին այգին Սերկ/եւ/լի եւ հաստատեցին :Գ: խորան զշաբաթ ար պատարագ :Ա: ինձ, :Ա: Դաւթի/ն/, :Ա: Մամախաթունին»<sup>14</sup>, փորձեցի ճշտել արձանագրության մեջ հիշված անձերի՝ Վաչեի, Դավթի, Մամախաթունի ինքնությունը և տվյալ Վաչեի կառուցած եկեղեցու որը լինելը: Արձանագրության բովանդակությունը բառացի գտա նույն Վաչեի մոտավորապես 1245 թ-ի հիշատակագրությունում, որ պահպանվել է Սաղմոսավանքի գրացուցակի տակ, որից էլ պարզվեց, որ այս Վաչեն կողմնակալ-փոխարքա Վաչե Ա Վաչուտյանը չէ, այլ նրա թոռը՝ Քուրդ Ա-ի որդին /այստեղից՝ նրան տրվեց Վաչե Բ անունը/, Դավիթը նրա եղբայրը, Մամախաթունը կինը: Եվ քանի որ չկարողացա ճշտել նրա կառուցած եկեղեցու որը լինելը՝ եզրակացրեցի, որ այն կարող է գավիթը լինել: Այսօր վերանայում եմ իմ կարծիքը, քանի որ վիմագրագետ Աշոտ Մանուչարյանը կարողացել է վերծանել գրատուն-եկեղեցու հյուսիսային պատին բարձրադիր, քայքայված, անտեսանելի հետևյալ արձանագրությունը. «Ի թուին ԶԴ /1255/: Ես Քուրդ, որդի Վաչեի, կողմնակալ Այրայրատ գաւառիս, սրբա/ս/նեալ ամուսինիս իմո Խորիշահին՝ դստեր Մարծպանա եւ

<sup>13</sup> **Ֆ.Բաբայան, Ա.Քալանթարյան**, Ուշիի Ս.Սարգիս վանքի վիմական արձանագրությունները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2001, թիվ 2, էջ 171:

<sup>14</sup> Մեր հավաքածոյից:



Մամբանա, շնորաւքն Աստուծոյ, հաճո եղաք աշխարհակալ գաւրացն նետողաց, զկարողութիւն/ մէր տւաք ի վերա եկեղեցոց հայոց, հաստատեցաք զմիաբանութիւն/ հարց մերոց յամենայն եկեղեցիքս, տրաւք եւ զջանաւք *նորոգեցաք զգաւիթ եկեղեցոյս, զոր ի հիմանց շինել էր հայր իմ Վաչէ* զկենաւք մեզ... »<sup>15</sup>, որով հաստատվեց, որ գավիթը հիմքից կառուցել է պապ Վաչէ Ա-ն:

Փաստորեն 1215 թ-ին Վաչէ Ա-ն ավարտել է Ս.Սիոն Կաթողիկէ եկեղեցու, մինչև դարի երեսունական թվականները՝ գավիթի կառուցումը, 1245 թ-ին թոռ Վաչէ Բ-ն կառուցել է Ս.Աստվածածին եկեղեցին, 1255 թ-ին Քուրդ Ա-ն և Խորիշահը կառուցել են գրատուն-եկեղեցին:

Սաղմոսավանքի Կաթողիկէ եկեղեցին, որ Վաչէ Ա-ի շինարարական արձանագրության մեջ Սուրբ Սիոն է անվանված, կառուցվել է 13-րդ դարի 10-ական թվականներին: Եկեղեցու շինարարությունն ավարտվել է 1215 թ-ին: Հետագայում հաշվով, եթե շինարարությունը տևած լինի 4-5 տարի, կառուցման սկիզբը կարող է լինել 1210 կամ 1211 թվականը: Եկեղեցու շքամուտքի բարավորին փորագրված շինարարական արձանագրությամբ Վաչէ Ա-ն հայտնել է. «Թվին/ ՈԿԴ /1215/: Ես՝ Վաչէ, իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն... շինեցի զեկեղեցիս Սուրբ Սիան ի փրկութիւն հոգոց մերոց եւ յիշատակ ամիրսպասաւար Զաքարի և պահպանութիւն կենաց որդոյ նորին Շահնշահի... և ողորմութեամբ պարոնին տվաք զըզեղն Աղկունծ ի Սուրբ Սիան Սաղմոսավանացս»<sup>16</sup>: Ամիրսպասաւար Զաքարե Բ-ն մահացել է 1213 թ-ին: Վաչէ Ա-ն արձանագրության մեջ շեշտում է, որ եկեղեցին կառուցվել է նաև նրա հիշատակին, հաստատում է, որ շինությունն իրոք կարող է սկսված լինել 1213 թ-ից առաջ, երբ նա կենդանի էր, բայց ավարտին հասցվել է Զաքարե Բ-ի մահից հետո ու նվիրվել է նրա հիշատակին:

Կաթողիկէ եկեղեցին ներսից խաչաձև, կենտրոնագմբեթ սրածայր վեղարով շինություն է: Եկեղեցու ներսում արևելյան և արևմտյան կողմերում կան կրկնահարկ ավանդատներ: Արևելյան կողմի երկրորդ հարկի ավանդատների մուտքերը բեմի երկու կողմերից են, իսկ արևմտյան կողմի երկրորդ հարկի ավանդատները կարելի է մտնել պատին ագուցված քարե աստիճաններով:

Վաչէ Ա-ի կառուցած Սաղմոսավանքի գավիթը պատկանում է քառասյուն շինությունների տիպին: Չորս հզոր կլոր սյուներն ընդարձակ դահլիճը բաժանում են ինը մասի: Ինչպես և Հովհաննավանքում, այստեղ

<sup>15</sup> YSU.am/files/03A\_Manucharyan.pdf, էջ 47:

<sup>16</sup> **Տ.Պետրոսյանց**, Սաղմոսավանք, *Էջմիածին*, 1981, Դ, էջ 56:

նույնպես կենտրոնական մասն ավարտվում է 12 նիստանի հատած կոնի տեսքով լուսանցք-երդիկով, որի վրա հենված վեց սյուներին հանգչում է գմբեթ-վեղարը: Առաստաղի մնացած հատվածները լուծված են տարբեր եղանակներով /տափակ, գլանաձև, խաչաձև թաղեր/ և ունեն տարբեր նկարազարդում /հնգաթև, ութաթև աստղեր, կեռագծեր, վարդյակներ/, որոնք իրականացվել են գունավոր քարերով կամ ներկերով: Գավիթը հարավային պատի վրա ունի երկգոգավոր սյունով երկու մասի բաժանված լայն պատուհան: Պատուհանները բացվում են դեպի Արարատյան դաշտն ու Արարատ սարը: Նման պատուհան, բայց ավելի փոքր չափի եղել է նաև Հովհաննավանքի գավթի հարավային պատին, բայց այն փակված է: Նկատենք, որ Հովհաննավանքում շքեղ ձևավորմամբ պատուհան կա նաև գավթի արևմտյան շքամուտքի վերնամասում: Նույնպիսի ձևավորում ունի նաև Աստվածընկալի գավիթը:

Գավիթն արևելյան կողմի շքամուտքով հաղորդակցվում է Կաթողիկե եկեղեցու և աջակողմի փոքր դռնով՝ ավելի ուշ կառուցված գրատուն-եկեղեցու հետ: Գավթի շքադուռն աչքի է ընկնում բարավորի դեկորատիվ գեղազարդմամբ:

**Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցի:** Վաչե Ա-ի շինարարական արձանագրության համաձայն Կաթողիկե եկեղեցու շինարարությունն ավարտվել է 1217 թ-ին<sup>17</sup>: Այն 13-րդ դարի ամենամեծ եկեղեցիներից մեկն է 14,26x21,34x29,80 մ չափերով:

Վերապաց շինությունը շքեղորեն նստած է Քասաղի կիրճի ուղղահայաց ելուստներից մեկի վրա: Եկեղեցու արևելյան պատը կարծես ուղղակի ձորապոնկի շարունակությունն է: Եկեղեցին ներքուստ խաչաձև է և այդ տեսքն ստացել է շինության չորս անկյուններում տեղադրված կրկնահարկ ավանդատների շնորհիվ: Արևելյան կողմի առաջին հարկի ավանդատների մուտքը ճակատային մասից է, իսկ վերին հարկերի մուտքերը՝ ավագ խորանի միջից: Արևմտյան կողմի ավանդատների առաջին հարկի դռները գլխավոր մուտքի աջ և ձախ կողմերից են, իսկ երկրորդ հարկի մուտքերը գտնվում են դրանց վերևում և այդտեղ կարելի է բարձրանալ պատին ագուցված 11 քարե աստիճաններով /այդպես է նաև Մաղմուսավանքում, Հառիճում, Եղիպատրուշի գավթում, Նորավանքի Բուրթելաշեն, Կապուտանի եկեղեցիներում, Կարբիի հաղթակամար-եկեղեցում/:

Ավագ խորանի երկու կողմերի և արևմտյան ավանդատները, վերնամասում ուղղահայաց վեր ձգված որմնասյուներով, պսակվում են

<sup>17</sup> Կ.Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1948, էջ 82:

որմնախոյակներով, որոնք գմբեթարդի ու թաղերի հիմքը կազմող գոտու հորիզոնի վրա են գտնվում: Հենց այդ որմնախոյակների վրա, որոնք առաստաղի սկզբնավորության հիմքն են կազմում, չորս թաղակապ ծածկերն առաջացնում են եկեղեցու լայնանիստ գմբեթի հիմքը:

Հարավային պատի մեծ մասը, արևելյան պատի հարավային թևը, ամբողջ ծածկը գմբեթի հետ միասին կործանվել է 1918 թ-ի երկրաշարժից<sup>18</sup>:

Պատմիչ Ջաքարիա Սարկավագի նկարագրության և տեղում պահպանված մանրամասների հիման վրա պարզվել է գմբեթի նախնական տեսքը: Թմբուկն ունեցել է տասնմեկ կող «էլեւէջ»<sup>19</sup>՝ վրան դրված բույս վեղար-«գդակն»<sup>20</sup>: Եկեղեցին հյուսիսային կողմից դռնով հաղորդակցվում է 4-րդ դարի եկեղեցու հետ, իսկ արևմտյան կողմից ունի շքադուռ, որով հաղորդակցվում է գավթի հետ:

Եկեղեցին ինչպես ներքուստ, այնպես էլ արտաքուստ պատված է հարուստ քանդակներով, ճոխ քանդակագարդ է: Առանձնապես ընդգծվում է Կաթողիկե եկեղեցու մուտքի ճակատակալ քարի քանդակագարդը: Այդտեղ, ըստ Մատթեոսի Ավետարանի ԻԵ գլխի, պատկերված է տասը իմաստուն և հիմար կույսերի առակի բովանդակությունը:

Եկեղեցու ներսում կիսագլան գոտիներն ու որմնախոյակները, արտաքուստ արևելյան ու հարավային պատերի պատուհանների, եռանկյունաձև խորշերի պսակները, այդ նույն պատերի խաչերը, քիվերը զարդկեն մշակումներով պճնված են: Սակայն առավել ցայտուն է շքամուտքի ձևավորումը: Ճակատակալ քարի վրա արված տասը իմաստուն և հիմար կույսերի հարթաքանդակի ազատ մասերում, դռան շրջակայի կողքերին և բարավորին, երկու կիսագլան պուրների միջնամասում մեծագույն վարպետությամբ քանդակված են ութաթև աստղեր և բուսապատկեր քանդակներ:

*Արքունի տարածքներում կառուցված համալիրներ:*

**Սանահնի մեծ գավիթ:** Այս գավիթը կառուցվել է Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան և Ամենափրկիչ եկեղեցու գավթի հյուսիսային պատերին կից՝ իրար կապելով այդ կառույցները և ամբողջացրել է համալիրը:

<sup>18</sup> Նույն տեղում:

<sup>19</sup> **Ջաքարիա Քանաքեղի**, Պատմություն, աշխատասիրությամբ Ա.Վիրաբյանի, Ե., 2015, էջ 183:

<sup>20</sup> Նույն տեղում:

Շինության ճարտարապետական նկարագիրը բավականին յուրօրինակ է. այն հարավից հյուսիս ձգված ուղղանկյուն քառանկյունի շենք է, որ արևելքից արևմուտք գնացող երկշարք հզոր սյուներով բաժանված է երեք հավասար մասերի, որոնցից ամեն մեկը ծածկված է առանձին երկթեք ծածկով: Գավիթը դռներով հաղորդակցվում է Աստվածածին եկեղեցու և հյուսիսից կից գավթի հետ: Ճարտարապետ, վիմագրագետ Կ.Ղաֆադարյանը նշել է, որ կառուցողական իր նկարագրով այս գավիթը եզակի է հայկական գավիթների մեջ և «ամենայն հավանականությամբ կապվում է աշխարհիկ պալատական սյունազարդ դահլիճների հետ, որոնց օրինակները մեզ չեն հասել»<sup>21</sup>: Գավիթը կառուցող ճարտարապետ-վարդպետի անունը հայտնի չէ: Ժամանակի ընթացքում այս գավիթում կատարվել են թաղումներ և հատակը ծածկված է հարթ տապանաքարերով:

Գավթի կառուցումը իրականացրել է Վաչե Ա Վաչուտյանը: Այդ կառույցով նա իր երախտագիտությունն է հայտնել Ջաքարե Բ Ջաքարյանին՝ իրեն տրված հողատիրության, կողմնակալ-փոխարքայի պաշտոնի, իշխանաց իշխան կոչում շնորհելու համար: Վաչե Ա-ն շինարարական արձանագրության մեջ իր կառուցած շինությունն անվանել է *խորան*, որին նաև նվիրել է «ոսկետուփ ավետարան, խաչ և գործք առաքելոց»<sup>22</sup>: Գավթի շինարարությունն ավարտվել է 1211 թ-ին: Մեր կարծիքով գավիթը հիմնադրվել է 1206 թ-ին՝ Վաչե Ա-ի փոխարքա նշանակվելու տարում: Հետևում է, որ շինարարությունն իրականացվել է 5 տարվա ընթացքում, որը բավարար է նման կառույցի համար:

**Սակարավանքի գավիթ:** Կառուցվել է գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային և հին եկեղեցու արևմտյան կողմերում, դռներով հաղորդակցվում է այդ եկեղեցիների հետ և ամբողջացնում է կառույցը: Գավիթն արևելյան պատի հյուսիսային անկյունում գտնվող դռով հաղորդակցվում է կից կառույցի հետ, իսկ հարավային անկյունում գտնվող դռով՝ շենքի չափերից դուրս ընկած ավանդատան հետ: Դեպի երկրորդ հարկի ավանդատուն են տանում պատին ագուցված քարե աստիճանները: Գավիթը դրսից և ներսից քառակուսի /13x12,9 մ/ զմբեթավոր դահլիճ է ու պատկանում է քառասյուն կառույցների տիպին: Միակտուր գլանաձև սյուներն իրենց վրա են կրում կտուրը և կազմում են երդիկի հիմքը: Երդիկի չորս առագաստները քանդակազարդ են, քանդակազարդ է նաև երդիկի ամբողջ հիմքը կազմող գոտին:

<sup>21</sup> Կ.Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1957, էջ 28-29:

<sup>22</sup> Նույն տեղում, էջ 135:

Արտակարգ շքեղ է գավթի արևմտյան պատի վրա գտնվող շքամուտքը: Այն իրականացված է տարբեր բարձրության կիսագլանաձև սյուների, փոքր սյուների, քանդակազարդ գոտիների օգնությամբ: Նույն սկզբունքով է իրականացված նաև շքամուտքի գլխին գտնվող պատուհանի շրջակալը: Շքամուտքի վերնամասի երկու անկյուններում ճարտարապետն ազուցել է երկու բարձրաքանդակ: Ձախ կողմում կենդանակերպ հուշկապարիկ է, իսկ աջ կողմում՝ Ջաքարյան իշխանատան Իվանե Ա-ի ճյուղին պատկանող տոհմանշան-զինանշանը՝ եզանը մաշկազերծող առյուծի պատկերով:

Այս համալիրի գլխավոր Կաթողիկե եկեղեցին կառուցվել է 1205 թ-ին: Շինության կառուցումը նպաստավորել է Բագազ իշխանի որդի Վարդանը՝ Հովհաննես Ա վանահոր առաջնորդության տարիներին: Եկեղեցու բեմառաջքի քանդակազարդերից մեկի մեջ փորագրված է ճարտարապետ-վարդպետի՝ Երիտասարդի բարձրաքանդակը:

Իսկ երբ է կառուցվել գավթը: Վաչե Ա Վաչուտյանի նվիրատվական-շինարարական արձանագրության սկզբնամասում կարդում ենք. «Ես՝ Վաչե Անբերթեցի իշխանաց իշխան, ետու վեց հարիւր դահեկան»<sup>23</sup> ի շինութեան գաւթիս ձեռամբ Գրիգոր վարդապետին եւ յառաջնորդութեան հաւր Դավթի»<sup>24</sup>: Այստեղ հիշատակվող անձնավորությունների ժամանակը ճշտելու համար կարևոր է Մակարավանքի առաջնորդ Դավթի հիշատակությունը: Մակարավանքի արձանագրություններում առաջնորդ Դավթի անունը հիշատակվել է 1215-1250 թվականներին<sup>25</sup>: Այստեղից հետևում է, որ նվիրատվությունը 1215 թ-ից առաջ լինել չէր կարող: Գավթի արևելյան պատի հարավային անկյան երկրորդ հարկ տանող աստիճանների վերնամասում պահպանված ամենահին արձանագրությունը փորագրվել է ՈՀԳ /1224/ թ-ին<sup>26</sup>: Դրա համաձայն 1224 թ-ին գավթին արդեն կառուցված է եղել: Եթե ընդունենք, որ գավթի

<sup>23</sup> Արձանագրությունից հետևում է, որ Վաչե Ա-ն գավթի կառուցման համար տվել է 2,5-2,6 կիլոգրամ ոսկի /1 դահեկանը ըստ **Խ.Ա.Մուշեղյանի** = 4,26 գրամ x 600 դահեկան = 2556 գրամ, տես՝ Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, մ.թ.ա. V դ. – մ.թ. XIV դ., Ե., 1983, էջ 225, իսկ ըստ **Ռ.Հ.Վարդանյանի** = 4.44 գրամ x 600 դահեկան = 2664 գրամ, տես՝ Հայաստանի չափերն ու կշիռները, Ե., 1989, էջ 143 և հետո/, որը սովորական նվիրատվություն չէ, այլ գավթի կառուցման հիմնական գումարը:

<sup>24</sup> Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին **Ս.Ա.Ավագյան, Հռ.Մ.Ջանիդադյան**: Ե., 1977, էջ 187-188:

<sup>25</sup> Նույն տեղում, էջ 168:

<sup>26</sup> Նույն տեղում, էջ 188:

կառուցման համար անհրաժեշտ լինել 5-6 տարի, ապա, եթե անգամ 1215 թ-ին հիմնադրված լինել, ապա 1221 թ-ին գավթի կառուցումն արդեն իրագործված կարող էր լինել: Բոլոր դեպքերում գավթի կառուցումն ավարտվել է 1221-1224 թվականների միջև:

**Կեչառիսի Սուրբ Նշան եկեղեցի:** Վաչե Ա-ն Կեչառիսի համալիրում երկու արձանագրություն ունի: 1211 թ-ին նա նվերներ է տվել Կեչառիսի Կաթողիկե եկեղեցուն: Նվիրատվական արձանագրությունը փորագրվել է գավթի հարավային պատի վրա, արտաքուստ<sup>27</sup>:

Ժամանակի հզորները պատահական նվիրատվություններ չեն կատարել: Նրանց յուրաքանչյուր քայլը նաև քաղաքական ենթատեքստ ուներ: Այս դեպքում այդ ենթատեքստը կարող է լինել շնորհակալության խոսք ուղղված Իվանե Ա-ին, քանի որ վերջինիս տիրություն էր գտնվում Կեչառիսը:

Այս նվիրատվությունից տասը տարի հետո Վաչե Ա-ն նորոգել է Կեչառիսի վանական համալիրի Սուրբ Նշան փոքր եկեղեցին՝ այդ փաստը վավերացնելով արձանագրությամբ. «Յիշեսջիք յաղալսս զաստուածասէր պարոն զՎաչէ, որ նորոգեաց վերստին զեկեղեցիս, թիւն ՈՀԲ /1223/ էր»<sup>28</sup>:

«Նորոգեաց վերստին» բառերն այս դեպքում թերևս ավելի լայն իմաստ ունեն, քան միայն նորոգել հասկացությունը: Միջնադարում այդ կերպ նշվում էր կրկին կառուցելու փաստը: Կարծում ենք, որ գործ ունենք հենց այդպիսի փաստի հետ: Այս արձանագրությամբ հաստատվել է, որ Վաչե Ա-ն ոչ թե նորոգել, այլ կրկին կառուցել է Սուրբ Նշան փոքրիկ եկեղեցին և այն իր այսօրվա տեսքով Վաչեաշեն կառույց է: Ասվածի հաստատումը կարող է լինել և այն, որ Վաչե Ա Վաչուտյանի արձանագրությունը փորագրվել է եկեղեցու մուտքի կամարաքարի վրա, իսկ այդ տեղը սովորաբար հատկացվել է շինության կառուցողին:

**Հռոմոսի գրաստուն:** Շինությունը կառուցել են Վաչե Ա և Մամախաթուն Վաչուտյանները: Շինարարական արձանագրության համաձայն «ՈՀԸ /1229/, Շնորհիւն Քրիստոսի, ես՝ Վաչէ, որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն... շինեցաք զՆշխարատունս ի վանքս Հռոմոսի, յառաջնորդութեան տեառն Բարսղի, որդո Ամիր Երկաթայ...»<sup>29</sup>: Փաստորեն

<sup>27</sup> **Հ.Եղիազարյան**, Կեչառիսի վանքը և նրա վիմագիր արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1955, ԺԱ, էջ 40: Հ.Ղևոնդ Ալիշանի աղբյուրը արձանագրության թվականը կարդացել է ՈԿԲ /1213/ [տես՝ Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 261]:

<sup>28</sup> Նույն տեղում, էջ 44:

<sup>29</sup> **Հ.Ղևոնդ Ալիշան**, Շիրակ, տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 24:

1229 թ-ին շինության կառուցումն արդեն ավարտված էր: Արձանագրության առաջին մասը սխալ թվագրումով՝ ՈՂ /1241/ հրատարակել է Յովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունեանցը<sup>30</sup>:

Հ.Ղևոնդ Ալիշանը նկարագրել է կառույցը: Այն բաղկացած է եղել երեք սենյակից, որոնք հաջորդել են իրար<sup>31</sup>: Միջին սենյակը մոտ 60 քառակուսի մետր մեծության, հատակագծում քառակուսի կառույց է եղել: Պատերը ջլատված են եղել երկուակնոս որմնասյուներով, որոնք անկյունայինների հետ յուրաքանչյուր պատի վրա կազմել են երեքական խորշ: Շինությունը ծածկված է եղել վրանաձև կտուրով: Այն ներսից իրականացված է եղել շթաքարերով և վերնամասում ունեցել է սյուներով գմբեթ: Լուսավորումը կատարվել է կտուրի երդիկից:

Այս շինության մի կողմի սենյակը ավելի փոքր է եղել և ունեցել է կամարագոտի, կտուրը ջլատված է եղել մասերի և միջնամասում ունեցել է քառակուսի երդիկ:

Երրորդ սենյակը նույնպես սքանչելի կառույց է եղել: Այն միջնադարյան քառասյուն գավիթի կառուցվածք է ունեցել: Կենտրոնական չորս սյուները և պատերի վրա եղած ութ որմնասյուները կազմել են կամարակապ, հարթ սալածածկ կտուրը:

Նշխարատուն-գրատունը իր ճարտարապետական բազմաձևությամբ բավականին թանկարժեք կառույց է եղել: Վաչուտյան տիրակալները իրենց կառուցած գրատան կենսագործունեությունը ապահովելու համար նվերներ են տվել և արձանագրել. «... եւ տվաք ընձա գրատա/նս/ գմեր գանձագին այգին ի յԱշական ժամո համար եւ նշխարի... տուաք եկեղեցոյս սպասք եւ երկու քշոց արծաթի...»<sup>32</sup>: Կատարած ներդրման համար Վաչուտյան տիրակալները նշանակել են իրենց ուղղված պատարագներ. «... փոխարէն հատուցին մեզ միաբանքս յամէն ամի յամենայն եկեղեցիքս ի Նոր կիրակէին պատարագել զՔրիստոս: Զայգին փակակալն հոգա եւ գինոյն իշխանութիւն ունի որ ի մեր պատարագի յարն հասարակաց սէր առնէ»<sup>33</sup>:

Հայրենի փոխարքայության և արքունի տարածքներում շինություններ իրականացրած Վաչուտյան տոհմի հիմնադիր Վաչե Ա-ն ոչ միայն ժամանակի հզոր գորավարներից մեկն էր, այլև բավականին կարողություն է ունեցել և իր կարողությունը օգտագործել է երկրի շենացման համար:

<sup>30</sup> Յով.եպ.Շահխաթունեանց, Ստորագրություն, էջ 448:

<sup>31</sup> Հ.Ղևոնդ Ալիշան, Շիրակ, էջ 23:

<sup>32</sup> Նույն տեղում, էջ 24:

<sup>33</sup> Նույն տեղում:

**T.Petrosyants**

**The century's church constructor Vicar Vache A Vachoutyan**

**Summary**

In 1187-1236, during the half century independence period conquered by Zaqaryans, the cultural life flourished in northern and eastern parts of Armenia. Great monastic complexes were built, many handwritten books were written, schools and universities were opened. One of the most prominent figures of the era was Vache A. Vachoutyan, the founder and vicar of Ayrarat vicegerency. He was the most successful figure of the time. From 1206 to 1229, he, with his own sponsorship and means, in his native Nig-Aragatsotni in Ayrarat State, built the tomb of Teghenyants monastery, Catholic Church of Saghmossavank, the Catholic Church of Hovhannavank, the Catholic Church of Teghenevank, the Catholic church of Ushi as well as Sanahin's courtyard, Makaravanq courtyard, Surb Nshan church in Kecharis, Horomos bookstore outside the State of Ayrarat. During the half century of independence neither Zaqaryan brothers-Zaqare A and Ivane A nor others - the Khachen Owners, the Dopyans, the Orbelyans, the Proshyans, Hamazaspian-Mamikonians, Tigran Honents weren't so productive. Vicar Vache A Vachoutyan can be called century's church builder. He also built the Aray's inn, reconstructed Anberd, Karbi and other fortresses. These structures were one of the most significant and expensive buildings of the time.

**Т. Петросянц**

**ВАЧЕ А ВАЧУТЯН, ЦЕРКОВНЫЙ СТРОИТЕЛЬ ВЕКА**

**Резюме**

В 1187-1236 годах, в Северной и Восточной Армении независимость, завоеванная Закарянми длившаяся пол века, бурно расцвела культурная жизнь. Были построены грандиозные монастырские комплексы, написано множество рукописных книг, открылись школы и университеты. Одним из самых выдающихся фигур той эпохи был Ваче А. Вачутян, основатель и наместник Айрарата. Он был самым успешным деятелем того времени. С 1206 по 1229 год он со своими средствами в своем родном Ниг Арагатцотни, находящегося в Айрарате построил Гробницу монастыря Тегенянц, церковь Сагмосаванк, Католическую церковь Ованнаванк, Церковный собор Тегер, Собор Уши, а также вне территории Айрарата большой двор Санахина, внутренний двор Макараванк, церковь Сурб Ншан в Кечарисе, книжный магазин Хоромос. В течение полувековой независимости ни один деятель не был таким плодотворным, ни братья Закаряны - Закэре А и Иване А, ни другие - Хаченские Владельцы, Допяны, Орбеляны, Прошьяны, Хамазаспян-



Мамиконянцы, Тигран Хонентс. Наместника Ваче А Вачутяна можно назвать церковным строителем века. Он также построил пристанище Араи, восстановил Анберд, Карби и другие крепости. Эти сооружения были самыми значительными и дорогими постройками того времени.